

ליום הכיפורים

"ממעמקים קראתיך" – תהילים ק"ל

א. שחזור צורתם השירית של מזמורי תהילים	ז. הבית השלישי
ב. מזמורנו כשיר	ח. הבית הרביעי
ג. שתי מחציותיו של מזמורנו	ט. חתימת המזמור
ד. 'החתימה' במזמורי תהילים ובמזמורנו	י. מבנה המזמור: הקבלת מחציותיו
ה. הבית הראשון	נספח: הייחול להופעת דבר ה' 'סלחתי' בתפילת יום הכיפורים
ו. הבית השני	

מזמור ק"ל, "שִׁיר הַמַּעֲלוֹת מִמַּעְמָקִים קְרָאתִיךָ ה'!", קשור על פי המנהג בימי הסליחות והרחמים הללו: בני עדות המזרח מסיימים בו את אמירת הסליחות בימי אלול ובעשרת ימי תשובה, ועל פי המנהג הרווח אומרים אותו לאחר ברכת ישתבח בעשרת ימי תשובה, החל מראש השנה ועד ליום הכיפורים.¹ נראה כי העילה לאמירתו של פרק זה בימי הסליחות והרחמים מצויה בשלושה פסוקים מתוך מזמורנו: פסוקים ג-ד: "אִם עֲלוֹת תִּשְׁקֹר יְיָ, אֶ-דְּנִי מִי יַעֲמֹד. כִּי עֲמָךְ הַסְּלִיחָה לְמַעַן תִּגְרָא". ופסוק ח: "יְהוָה יִפְדֶּה אֶת יִשְׂרָאֵל מִכָּל עֲוֹנוֹתָיו".

ענייננו בעיון זה הוא במזמור השלם: בהבנת כוונתו, בעמידה על השתלשלות רעיונותיו עד לכדי אמירה שלמה אחת. כדי להגיע לכך אין די בפרשנות מילותיו ופסוקיו של המזמור. יש להתבונן במזמור כשיר שלם שהאמירה המובעת בו נובעת ממבנהו, מצירוף חלקיו ומייחסי הגומלין ביניהם.² לאחר שנעמוד על משמעות המזמור בדרך זו, נשאל האם משמעות המזמור השלם (ולא רק של פסוקים בודדים מתוכו), מתאימה לתוכנם ולחוייתם של ימי הסליחות והרחמים.

א. שחזור צורתם השירית של מזמורי תהילים

המזמור בספר תהילים הוא שיר. צורת כתיבתם של דברי שירה שונה מזו של דברי פרוזה. דבר זה בא לידי ביטוי בשורות שבתורה – שירת הים ושירת האזינו – והן נכתבות בשורות קצרות המבליטות את אופיין השירי. לגבי שאר דברי השיר שבמקרא לא קבעה המסורה שיש לכתוב אותם כראוי לדברי שירה, ועל כן הם נכתבים כשם שנכתבים במקרא דברי פרוזה, ללא התייחסות למבנה השירי המיוחד, וכך הם גם נדפסים ברוב התנ"כים שבידינו. צורת הכתיבה של שיר אינה דבר חיצוני למהותו, אלא היא חלק חשוב ביותר מן הדרך שבה מגיע השיר לתודעתו של הקורא. כשם שאותיותיו ותיבותיו של השיר הן הנושאות את בשורתו, ובלעדיהן לא תיתכן תקשורת בין המשורר ושירו לבין תודעת המאזין או הקורא את השיר, כך גם חלוקתו לשורות קצרות ולבתים, היא מדרכי ההעברה החיוניות של השיר אל תודעת קוראו. ועל כן עמלו משוררים שונים על עיצובם החזותי של ספריהם ושל שיריהם. אמנם דברי שירה שנכתבים כדברי פרוזה אינם מפסיקים בשל כך להיות דברי שירה,³ אולם צורת הכתיבה הפרוזאית של דברי שירה מהווה מחסום בפני הקורא, והיא עשויה למנוע ממנו את קליטת השיר כפי שעלה במחשבת יוצרו ומחברו.

* עיון זה הופיע בשעתו כחלק מסדרת העיונים במזמורי תהילים שהתפרסמו במסגרת בית המדרש הוירטואלי, והוא נשלח עתה, לפני יום הכיפורים, בעריכה חדשה.

¹ מקורו של מנהג זה בקבלת האר"י ('פרי עץ חיים', שער ראש השנה פרק ז). הימגן אברהם (שולחן ערוך, אורח חיים, סימן נד ס"ק ב) דן במנהג זה, אם אין בו הפסקה בין ברכת ישתבח לברכת יוצר אור, ונשאר בצריך עיון. וראה עוד ב'דגול מרבבה' שם.

² מובן, שהדיון על מבנה המזמור עשוי להשפיע על פרשנותם של פסוקים שונים בו, כשם שפרשנות המילים והפסוקים כשלעצמם מהווה תשתית הכרחית לחשיפת מבנה המזמור.

³ כמובן שגם ההפך נכון: כתיבתם של דברי פרוזה בשורות קצרות ומנוקדות לא תהפכם לשירה. על ההבחנה בין מה שהוא שירה למה שאינו כן, ראה בחיבורה של לאה גולדברג, 'חמישה פרקים ביסודות השירה', בתוך הסדרה 'עיונים', הסוכנות היהודית לארץ ישראל, מדור ההדרכה, ירושלים תשי"ז, עמ' יב.

יש להניח שכשנאמרו מזמורי תהילים בשירה ובזמרה, נשמרה צורתם השירית בדרך אמירתם: כל שורה קצרה של המזמור נאמרת בפני עצמה, והקפידו לשמור על הפסקה בין בית לבית, כך שחלוקת המזמור לבתים התבלטה באמצעות אותן הפסקות.

הלומד את ספר תהילים בימינו צריך להתגבר על מחסום צורת הכתיבה של המזמורים ברוב התנ"כים הנדפסים: עליו להשיב למזמור את צורתו השירית באמצעות כתיבתו מחדש, כדרך שנכתב שיר בימינו: בשורות קצרות ובהבחנה בין בתי השיר. אולם כיוון שדבר זה לא ניתן לנו בספרי המקרא המונחים לפנינו, עלינו להפעיל את שיקול הדעת הפרשני שלנו בעבודת שחזור צורתו המקורית של השיר, ומובן שייתכנו הצעות שונות לדרך הכתיבה הנאותה לכל מזמור ומזמור.

ב. מזמורנו כשיר

המזמור שבו אנו עוסקים כעת הוא מזמור קצר. ה"בית" במזמור תהילים הקצר הוא צירוף של שתי שורות לפחות, ובדרך כלל לא יותר מארבע-חמש, שיש להן תוכן משותף, או שהן סובבות סביב רעיון אחד. בדרך כלל יהא ניכר הבית גם במילות מפתח הנושאות את רעיונו של אותו בית ואינן מצויות בבתים הסמוכים לו. מילים אלו עשויות לחזור בו יותר מפעם אחת.

מובן מאליו כי אין אנו עוסקים במדע מדויק, וייתכנו ספקות ומחלוקות בהפעלת ההגדרה הזו של הבית במזמור, אולם היישום שנעשה לכך במזמורנו, יגלה כי לעתים הדברים הם פשוטים ואינם מעוררים קשיים מיוחדים. להלן נרשום את מזמורנו כשהוא מחולק לשורות קצרות ולארבעה בתים, ולאחר מכן יבואו ההנמקות הבסיסיות לחלוקה זו.

(א) שיר המעלות

- א. מַמְעַמְקִים קְרָאֲתִידָהּ ה'.
- (ב) אֶ-דָּנִי שְׁמַעָה בְּקוֹלִי
תִּהְיֶינָה אֲזִנֶיךָ קְשׁוּבוֹת לְקוֹל תַּחֲנוּנָי.
- ב. אִם עֲלוֹנוֹת תִּשְׁמַרְנָה
אֶ-דָּנִי מִי יַעֲמֹד.
- (ד) כִּי עֲמַדְהָ הַסְּלִיחָה
לְמַעַן תִּגְרָא.
- ג. קוֹיִתִי ה' קִנְיָתָה נַפְשִׁי
וְלִדְבָרוֹ הוֹחֲלֵתִי.
- (ו) נַפְשִׁי לֹא-דָּנִי
מִשְׁמָרִים לְבַקֵּר שְׁמָרִים לְבַקֵּר.
- ד. יַחַל יִשְׂרָאֵל אֵל ה'
כִּי עִם ה' הַחֲסֹד
וְהַרְבֵּה עֲמוֹ פְּדוֹת.
- (ח) וְהוּא יַפְדֶּה אֶת יִשְׂרָאֵל מִכָּל עֲוֹנֹתָיו.

מזמורנו בנוי מארבעה בתים שבכל אחד מהם בין שלוש לארבע שורות, ומפסוק חתימה.

בית א – המתפלל מתחנן אל ה' שישמע את קריאתו "מַמְעַמְקִים".

המילים המאפיינות בית זה הן: 'קריאה', 'קול' (פעמיים), וכנגדן 'שמיעה' ו'קשב'.

בית ב – ה' סולח לעוונות האדם.

בית זה בנוי על הניגוד בין שמירת עוונות ותוצאותיה לבין הסליחה ותוצאותיה (ניגוד שאינו קיים במציאות, שהרי "אם עֲלוֹנוֹת תִּשְׁמַרְנָה... כִּי [במשמעות: אכן] עֲמַדְהָ הַסְּלִיחָה"). המילים החשובות בבית זה הן הצמד הניגודי 'עוונות – סליחה'.

בית ג – המתפלל מייחל לה' ולדברו.

המילים המאפיינות בית זה הן: פעלים הנגזרים מהשורשים הנרדפים קו"ה (פעמיים) ויח"ל, השם 'נפשי'

(פעמיים) והצירוף 'שומרים לבקר' החוזר פעמיים.⁴

⁴ חזרה זו מצריכה ביאור. הביאור יינתן להלן, כשנבאר כל אחד מבתי המזמור ביאור מלא.

בית ד – פנייה לישראל שיחל לה' ונימוקה.

השורה הראשונה של בית זה מהווה הרחבה של הבית הקודם: שם העיד המתפלל על ייחולו שלו לדבר ה', ואילו כאן הוא פונה לישראל בלשון ציווי שיחל אף הוא לה'. המילים החשובות בבית זה מצויות בהנמקת הציווי, והן 'חסדי' ו'פדות'. הן מצויות בשתי שורות מקבילות זו לזו, והקבלתן כוללת אף את הביטוי המיוחד "עם" ה': "עם ה' הקָסָד... עֲמוּ פְדוּת" (בבית ב מצאנו צירוף דומה "עֲמָדָה הַסְלִיחָה").

הבה נתבונן עתה בארבעת הבתים הללו כאחת: האם ניתן להצדיק את החלוקה של המזמור לארבעת הבתים הללו בשיקולים נוספים מעבר לשיקולי התוכן והסגנון שנקטנו בהם עד עתה?

ראשית, בולט לעין כי בכל בית נזכרים שמותיו של ה' פעמיים, וקיים בעניין זה דמיון בין הבתים: בבית א מופיע שם הוי"ה בסוף השורה הראשונה ושם אדנות בראש השורה השנייה; כך הדבר אף בבית ב, אלא ששם הוי"ה מתקצר בו ל"י-ה". אף בבית השלישי מופיעים שם הוי"ה בראשונה ואחריו שם אדנות כבבית א, אלא שהפעם המקומות של הופעתם שונים במקצת וגם תפקידם שונה: אין הם משמשים עוד כמילות פנייה כפי ששימשו שמות ה' בשני הבתים הראשונים. בבית הרביעי מופיע שם הוי"ה בסוף השורה הראשונה (כמו בבתי א-ב) ופעם נוספת מופיע שם זה עצמו בשורה השנייה. **חתימת המזמור** בפסוק ח נבדלת מכל ארבעת הבתים: אין בה שם משמותיו של ה', והכינוי הרומז "הוא" מהווה תחליף לכך.

שנית, הבה נתבונן באורכו של כל אחד מארבעת הבתים: אמנם בין הבתים ניכר הבדל במספר השורות – שלוש שורות בבתי א ו-ד, וארבע שורות בשני הבתים האחרים. אולם ספירת המילים מעלה שוויון כמעט גמור בין ארבעת הבתים: 11 מילים בבתי א ו-ד, ו-12 מילים בבתי ב-ג.

שתי התופעות הללו שעמדנו עליהן כמובן אינן מקריות, והן משמשות חיזוק לחלוקת המזמור לבתים כפי שעשינו.

ג. שתי מחציותיו של מזמורנו

עתה, כשהמזמור כתוב לפנינו כראוי לדבר שירה, נשאל האם מסתמן במזמורנו מבנה כללי שעל פיו מסודרים ארבעת בתיו?

כבר הראינו במקומות רבים כי יחידות ספרותיות רבות במקרא נחלקות לשתי מחציות שאורכן דומה, ובכך נרמז למעין, כי עליו להקביל את שתי המחציות זו לזו כדי ללמוד על משמעותה של היחידה הספרותית השלמה. עיקרון ספרותי זה נכון כמעט בכל הסוגות הספרותיות הנהוגות במקרא, וכמובן גם במזמורי תהילים. ובכן, האם ניתן להבחין גם במזמורנו כי הוא נחלק לשתי מחציות שוות?

הדבר המסמן בדרך כלל את המעבר ממחצית למחצית הוא הופעתו של שינוי משמעותי ביחידה הספרותית הנידונה.⁵ כשמדובר בסיפור, זהו לרוב מפנה בולט במהלך העלילה, אולם במזמורי תהילים, מטבע הדברים, קשה יותר לזהות את התפנית הזו, משום שאין מדובר בהתרחשות חיצונית כמו בעלילת סיפור, אלא בעולמו הפנימי של המשורר.

האם ניתן להצביע על תפנית משמעותית במהלכו של מזמורנו? כיוון שלאורך מזמורנו כולו נידון היחס בין האדם לה', יש לחפש את התפנית במישור זה. וכמובן, שומה על תפנית זו שתהא מוכחת באופן אובייקטיבי עד כמה שאפשר, ולא שתהא תלויה בפרשנותו הסובייקטיבית של הקורא.

תפנית כזו אכן קיימת: בשני הבתים הראשונים של מזמורנו פונה המתפלל אל ה' כנוכח: "קָרָאתִידָ", "שְׁמָעָה", "אָזְנִידָ", "תִּשְׁמָר", "עֲמָדָ", "תִּנְרָא". אולם בראשיתו של בית ג מתחולל שינוי ברור, כשהמתפלל עובר לדבר **על** ה' כנסתר: "קוֹיִתִי הִי" (ולא: קוֹיִתִיךָ הִי), וכך נמשך הדבר לכל אורך המחצית השנייה: "ולדברו"; "נפשי לה" (ולא: נפשי לך ה'); "יחל ישראל אל ה'"; "עם ה' החסד והרבה עמו פדות".⁶

ובכן, מה פשר המעבר הזה מנוכח לנסתר ביחס לה', מעבר היוצר את ההבחנה בין שתי מחציותיו של מזמורנו?⁷

⁵ לעתים המעבר בין המחציות מסומן בראשיתה של חזרה על המחצית הראשונה, כביכול חוזרת המחצית השנייה על הראשונה ובכך היא ניצבת למולה בהקבלה. דבר זה רווח במזמורי תהילים.

⁶ ההבדל הזה בין שתי המחציות מתבטא יפה בהקבלה בין מה שנאמר במחצית הראשונה, בבית ב, "כי עָמַד הסליחה" לעומת "כי עם ה' החסד והרבה עמו פדות" במחצית השנייה.

⁷ נדמה כי אין צריך להזכיר כי שתי המחציות שוות זו לזו שוויון גמור: כל אחת מהן מכילה שני בתים, שבע שורות קצרות ועשרים ושלוש מילים.

ד. 'החתימה' במזמורי תהילים ובמזמורנו

ברגיל כותרותיהם של מזמורי התהילים אינן חלק מגופם של המזמורים, אף לא כשהן מעידות על מחברו של מזמור או על נסיבות חיבורו. כותרות אלו הן חלק ממעשה העריכה של ספר תהילים, ולשונן, השונה מלשונם של המזמורים גופם, מעידה על כך.

ישנם מזמורי תהילים שאף חתימתם אינה מגופם, אלא שכאן המצב מורכב יותר. ישנם מזמורים מעטים שחתימתם אינה קשורה כלל לגוף המזמור, אלא היא חלק ממעשה העריכה של ספר תהילים. כאלו הם ארבעת המזמורים החותמים את ארבעת החומשים הראשונים של ספר תהילים.⁸

ישנם מזמורים אחרים שחתימתם אמנם נועדה לסיים את המזמור שלפניהן, אך אין החתימה קשורה כלל לתוכנו של המזמור ולא למבנהו. מטרתן של חתימות אלו בדרך כלל היא לסיים את המזמור בדבר טוב, בנימה אופטימית. אפשר שאף חתימות אלו, או לפחות חלקן, הינן חלק מעריכת ספר תהילים.

כנגדן, ישנן חתימות שדווקא ניכרת שייכותן למזמור שלפניהן, ומסיבות שונות בחר בעל המזמור לחתום את מזמורו בהן.⁹ הבה נדגים את שני סוגי החתימות שדנו בהן באחרונה בשני מזמורים:

מזמור כ"ה הוא מזמור אלפא-ביתי, והנה לאחר שנסתיימה האות ת"ו בפסוק כא: "תם וְיִשָּׁר וְצָרוּנִי כִּי קָנִיתִיךָ", בא פסוק נוסף: "פָּדָה אֶת יִשְׂרָאֵל מִכַּף צָרוֹתָיו". פסוק זה אינו חלק מן המבנה האלפא-ביתי, שהרי בפסוק טז כבר באה האות פ"א: "פָּנָה אֵלַי וְחַנּוּנִי...". אף מבחינת תוכנו שונה פסוק זה מן המזמור כולו: המזמור כולו אמור בלשון מתפלל יחיד המבקש על עצמו, ועם ישראל אינו נזכר כלל, ואילו בחתימה ישנה בקשה על פדיית ישראל. ואפשר שלשם דבר זה עצמו נוספה חתימה זו.¹⁰

אף מזמור ל"ד הוא מזמור אלפא-ביתי, ואף בסיומו, לאחר אות ת"ו, בא פסוק נוסף (כג): "פָּדָה ה' נַפְשִׁי עֲבָדֶיךָ, וְלֹא יִאָשְׁמוּ כָּל הַחֹסִים בּוֹ". אף כאן האות פ"א אינה חסרה – היא מופיעה בפסוק יז: "פָּנִי ה' בְּעֲשֵׂי רָע...". על אף דמיונו של פסוק חתימה זה לפסוק החתימה הקודם שנידון – שניהם עוסקים ב'פדייה' שפודה ה' את נאמניו – הרי שהפסוק שבחתימת מזמור ל"ד דווקא נראה כשייך לגוף המזמור הן מבחינת תוכנו והן מבחינת סגנונו.¹¹ נראה שהוא נוסף למזמור בידי מחברו כדי לא לסיים בפסוק כד שעניינו הרשעים ועונשם.

המעין שם לב בוודאי לדמיון בין פסוק החתימה שבמזמורנו "וְהוּא יִפְדֶּה אֶת יִשְׂרָאֵל מִכַּף עֲוֹנוֹתָיו", לשני פסוקי החתימה הקודמים שצינו.¹² ובכן, מה מידת שייכותו למזמור שלפניו?

שייכותו של פסוק החתימה לגופו של מזמורנו אמיצה ביותר:¹³ כמעט כל תיבותיו הן תיבות שכבר הופיעו במזמור, בעיקר בבית ד:

"וְהוּא"	–	כינוי רומז לה' שנזכר פעמיים בבית ד.
"יִפְדֶּה"	–	"וְהִרְבֶּה עֲמוֹ פְדוֹת"
"אֶת יִשְׂרָאֵל"	–	"יַחַל יִשְׂרָאֵל"
"מִכַּף עֲוֹנוֹתָיו"	–	"אִם עֲוֹנוֹת"

ובכן מדוע לא נכליל פסוק זה בבית ד, שאליו הוא נראה שייך? שני הבדלים משמעותיים ניכרים בין פסוק החתימה לבין מה שלפניו:

ראשית, בעוד שבבית ד הפנייה לישראל היא בציווי אל נוכח "יַחַל יִשְׂרָאֵל", הרי שבפסוק ח מדובר על ישראל כנסתר – "מִכַּף עֲוֹנוֹתָיו" (במקום 'והוא יפדך, ישראל, מכל עוונותיך').

⁸ מזמור מ"א שחתימתו בפסוק יד היא "ברוך ה' א-לוהי ישראל מהעולם ועד העולם, אמן ואמן"; מזמור ע"ב שחתימתו בפסוקים יח-כ היא "ברוך ה' א-להים, א-לוהי ישראל מן העולם ועד העולם, ואמר כל העם אמן, הללו-י-ה"; מזמור פ"ט שחתימתו בפסוק נג היא "ברוך ה' לעולם אמן ואמן"; מזמור ק"ו שחתימתו בפסוק מח "ברוך ה' א-לוהי ישראל מן העולם ועד העולם ואמר כל העם אמן הללויה".

⁹ בעיונו למזמור כ"ז "ה' אורי וישעי" עסקנו בחתימה מעין זו. בסוף סעיף א הסברנו מה הם השיקולים להוצאת הפסוק האחרון (יד) מתוך מבנה המזמור ולתפיסתו כחתימה המכילה את המסקנה הדידקטית של המזמור כולו. בסעיף ג דנו על שייכותו הברורה של הפסוק הזה למזמור שלפניו – הוא משלים את שני חלקי המזמור ומחזק את אחדותו של המזמור השלם.

¹⁰ אופייני הדבר שבסידורי התפילה שבהם משמש מזמור זה כמזמור נפילת אפיים (כך נוהגים בני עדות המזרח וחסידים חב"ד), לא הסתפקו בחתימה הכתובה במקרא, אלא הוסיפו למזמור פסוק חתימה נוסף: "וְהוּא יִפְדֶּה אֶת יִשְׂרָאֵל מִכַּף עֲוֹנוֹתָיו" – הוא פסוק החתימה של מזמור ק"ל. הדמיון בין שני הפסוקים בולט לעין, והטעם להוספת הפסוק הזה גם הוא ברור: בחתימה המקראית נאמר בלשון בקשה "פָּדָה אֶת יִשְׂרָאֵל", ואילו בחתימה הנוספת נאמר בלשון הבטחה: "וְהוּא יִפְדֶּה".

¹¹ מבחינת תוכנו דומה פסוק החתימה לכמה פסוקים בגוף המזמור המביעים רעיון דומה, לדוגמה פסוק ח: "חַנּוּהוּ מִלְאָךְ ה' סָבִיב לִירְאָיו וְיִחַלְצֵם". מבחינת סגנונו, מתקשר פסוק החתימה עם הפסוק שלפניו (באות ת"ו) על דרך הניגוד "וְשָׁנְאֵי צְדִיק יִאָשְׁמוּ... וְלֹא יִאָשְׁמוּ כָּל הַחֹסִים בּוֹ".

¹² ראה הערה 10 לעיל.

¹³ ובכך הוא דומה לחתימת מזמור ל"ד (ראה הערה 11) ושייכותו למזמור שלפניו אף מובהקת יותר.

שנית, זמנו של פסוק ח הוא עתיד, "וְהָיָא יְפָדָה", ובכך הוא שונה מכל המזמור כולו, שבו המתפלל מתאר את מצבו עתה, בשעה שהוא נושא את תפילתו.¹⁴

די לנו בהבחנות אלו כדי לקבוע שפסוק החתימה של המזמור אינו משתתף במבנה הברור כל כך של ארבעת בתי המזמור. אך מאידך ברור שחתימה זו אינה חיצונית למזמור, אלא היא אבר מאבריו, ויש לה תפקיד בהשלמת רעיונו של המזמור.

את הסעיפים הבאים נקדיש לביאור חלקיו השונים של המזמור בדרך שתבהיר את הקשר בין הבתים ואת התקדמות רעיונו של המזמור מבית לבית וממחצית למחצית. נעשה זאת דבר דבור על אופניו: ארבעה סעיפים לארבעת הבתים (ה-ח) וסעיף נוסף לחתימה (ט). כאשר נבאר את תפקיד החתימה ואת הצורך בה, וכן את סיבת ההבדלים שבינה לבין מה שקדם לה, תתחזק טענתנו כי פסוק ח משמש כחתימת המזמור שהיא מגופו של המזמור.

ה. הבית הראשון

"מַמְעַמְקִים קְרָאֲתִידָה ה'" – אין ספק שהצורה הנדירה "מעמקים" כוונתה 'מקום עמוק', אולם האם יש משמעות ייחודית לצורה זו?

בדיקה בקונקורדנציה מגלה שמילה זו בהטיות שונות מופיעה בעוד שלושה מקומות במקרא, ולא עוד:

ישעיהו נ"א, י	הַלֹּא אֶתְּ הִיא (- זרוע ה') הַמְחַרְבֶּת יָם, מִי תְהוֹם רַבָּה הַשְּׁמָה מַעְמְקֵי יָם דָּרָד לְעֵבֶר גְּאוּלִים.
יחזקאל כ"ז, לד	עַת נִשְׁבְּרַת (- צור) מִימִים בְּמַעְמְקֵי מַיִם מְעַרְבָד וְכָל קְהֵלָד בְּתוֹכָד נָפְלוּ.
תהילים ס"ט, ב-ג	הוֹשִׁיעֵנִי אֶ-לֵהִים, כִּי בָאוּ מַיִם עַד נַפְשִׁי. טְבַעְתִּי בִּיּוֹן מִצוּלָה וְאִין מְעַמָּד בְּאֲתִי בְּמַעְמְקֵי מַיִם וְשִׁבַּלֵת שְׁטָפְתִנִי.
טו	הַצִּילֵנִי מִטֵּיט וְאַל אֶטְבָּעָה אֲנַצְלָה מִשְׁנֵאֵי וּמַמְעַמְקֵי מַיִם.

בשני המקומות הראשונים, בישעיהו וביחזקאל, 'מעמקי ים' או 'מעמקי מיים' הם כפשוטם, אולם בתהילים ס"ט 'מעמקי מיים' הם מטפורה למצבו של המתפלל המוקף באויבים רבים והחש שלולי עזרת ה' המהירה יציפו אותו המים המטפוריים, אשר כבר 'באו עד נפשי'¹⁵, והוא יטבע בהם.

אין זה בלתי סביר אפוא להניח, שגם במזמורנו משמשת המילה 'מעמקים' במשמעות מעמקי מיים,¹⁶ והיא משמשת כמטפורה למצוקתו החמורה של המתפלל החש כעומד לשקוע במים, ועל כן בעבורו עזרת ה' היא חיונית ודחופה. כל האֵימה במצבו של האדם הנתון במי שיטפון ההולכים וגבהים ושקיומו עומד על סף החדלון, מובעת במטפורה 'מעמקים'. ומכאן הדחיפות הנואשת בקריאתו המפצירה של המתפלל: "שְׁמָעָה בְּקוֹלִי, תְהַיְיָנָה אֲזַנְיָדָה קְשָׁבוֹת לְקוֹל תְּחַנּוּנָי".

עוד עלינו לעמוד בבית א על משמעות הצירוף "שְׁמָעָה בְּקוֹלִי". בכל המקרא משמעותו של הצירוף 'לשמוע בקול' היא לציית, לעשות כרצון הדובר. אולם במזמורנו אין ניתן לפרש כך. המתפלל לא ביקש עדיין דבר מסוים שביחס אליו הוא מבקש את היענותו של ה' בפועל. ברור שבקשתו מה' היא אך שיאזין לקריאתו הנואשת, ולא יעלים אזניו ממנה. דבר זה עולה גם מהתקבולת:

שְׁמָעָה _____ בְּקוֹלִי
תְהַיְיָנָה אֲזַנְיָדָה קְשָׁבוֹת _____ לְקוֹל תְּחַנּוּנָי

מדוע אפוא הוסיף המתפלל בי"ת לפני התיבה 'קולי'? מדוע לא יאמר 'שמעה קולי' או 'שמעה לקולי' כמו באיבר המקביל?

¹⁴ לעתים קרובות בשירה המקראית הזמנים צריכים להתבאר על פי ההקשר שבו הם מופיעים: "מעמקים קראתיד" אין משמעו בעבר, אלא 'הריני קורא אותך עכשיו' דבר זה מתחייב מלשון הציווי והעתיד שבהמשך 'שמעה', 'תהיינה'. כיוצא בכך בפסוק ה: "קויתיי", 'הוחלתי' אין כוונתם בעבר, אלא בשעה זו. אולם זמן העתיד בפסוק ח, אכן כוונתו לעתיד, הנסתר בינתיים מן העין.

¹⁵ "נפשי" כאן, כמו במקומות נוספים במקרא, פירושו 'גרון' והכוונה שאם ימשיכו המים להתרומם, לא יוכל הטובע להמשיך לנשום.

¹⁶ בביאורו של בית ב נוסף חיזוק להנחה זו.

נראה שכוונה מיוחדת יש בצירוף זה במקומנו: ישנם מצבים שבהם אין די בשמיעת **תוכן** דבריו של הצועק, אלא יש צורך להאזין לימנגינה, לאותו ביטוי שאיננו מילולי, אלא הוא מובע בקול עצמו. הנתון במעמקי מים וחש שחיי אוזלים, אין לבו פנוי להרבות מלל, והוא מבקש מה' שישמע בקריאתו את הטון, את הצליל המביע דחיפות וחוסר אונים.

אחר כל הדברים הללו עומדת לפנינו שאלה עקרונית ביחס לבית א: מהו הדבר שגורם למתפלל לחוש עצמו במעמקי מים, קרוב לטביעה, ולפנות אל ה' פנייה כל כך נואשת?¹⁷ נראה שהתשובה על כך נמצאת בבית השני של מזמורנו.

1. הבית השני

"אם עֲוֹנוֹת תִּשְׁמֹר יְהוָה" – את הפועל "תִּשְׁמֹר" אפשר לפרש במשמעות 'תזכור', אולם אפשר לפרש על פי המשמעות הרגילה: 'תשמור על קיומם של העונות, ולא תאפשר את מחיקתם'. "אֶ-דָּגְי, מִי יַעֲמֹד" – 'יעמוד' בא כאן במשמעות 'יתקיים', אולם אפשר שהכוונה כאן היא 'יעמוד על רגליו', ויש לפנינו המשך של המטפורה של הטביעה במעמקי מים: אבדנו של הטובע במים רבים מתחיל ברגע שאין עוד קרקע תחת רגליו. חיזוק לקשר זה בין 'אי עמידה' לבין שקיעה במעמקי מים ניתן למצוא בתהילים ס"ט, ג:

טְבַעְתִּי בִּיּוֹן מְצוּלָה וְאִין מְעַמָּד
בְּאֶתִי בְּמַעְמָקֵי מַיִם וְשִׁבְלַת שְׁטַפְתָּנִי.

בין כך ובין כך, מלמדנו בית זה כי 'המעמקים' שבהם נתון המתפלל, ושמהם הוא קורא לה' הם מטפורה לעוונותיו. הוא חש עצמו שוקע בתוכם, וכמעט שהוא מאבד את אפשרות קיומו בגללם. וקריאתו הנואשת אל ה' היא שיציל אותו מהם באמצעות סליחה, שהרי "עֲמָךְ הַסְּלִיחָה"¹⁸ אין המתפלל אומר 'כי אתה תסלח' (בהקבלה ניגודית ל'תשמור עוונות'), אלא "כִּי עֲמָךְ הַסְּלִיחָה". הסליחה אינה מתוארת כאן כפעולה של ה', אלא כמהות עצמאית המצויה 'עמו' – כמידה ממידותיו. תיאור זה של הסליחה נועד לבטא את הביטחון בסליחת ה': כפעולה, אפשר שהסליחה תיעשה ואפשר שלא; כמידה ממידותיו של ה' – ודאי היא קיימת.

בית ב בנוי על ניגוד בין שתי שורות הראשונות לשתיים האחרונות. בשתיים הראשונות עדיין אנו שומעים את המצוקה והדחיפות של הקריאה הנואשת של בית א: "מִי יַעֲמֹד?" (וכבר הצענו לראות במילים אלו את המשך המטפורה של 'מעמקים'). שורות אלה גם מבארות למפרע ממה נובעת מצוקת המתפלל המצוי במעמקים – מעוונותיו.

עם זאת, כבר בשתי השורות הללו נרמזת הקלה במצבו של המתפלל: בית ב פותח במילת התנאי "אם", ובכך נרמז שאין הדבר כן – אין ה' שומר את עוונות האדם. ועוד: האפשרות של שמירת עוונותיו של האדם ואי יכולתו לעמוד בשל כך, אינה מובעת בלשון המתפלל בגוף ראשון. אין הוא אומר 'אם עוונותי תשמור, לא אעמוד'. דבריו נאמרים על כלל בני האדם, כאמת כללית. ואמת זו מקלה את המצוקה ה**אישית** שהובעה בבית א. בבואנו לשתי השורות האחרונות בבית ב מתבהר האופק: "כִּי (-) אֲכֹן עֲמָךְ הַסְּלִיחָה", ואינך שומר את עוונות האדם, ואם כן ודאי שקריאתי ממעמקים נשמעה באזניך, ויש תקוה להיחלץ מן המעמקים הללו באמצעות הסליחה, שהיא מידה ממידותיך. נדמה כי סכנת הטביעה חלפה, ויש לרגל מקום עמידה. הבה נעמיד עתה את שני חלקי המנוגדים של בית ב זה לעומת זה:

אם עֲוֹנוֹת תִּשְׁמֹר יְהוָה אֶ-דָּגְי, מִי יַעֲמֹד
↓
כִּי עֲמָךְ הַסְּלִיחָה לְמַעַן תִּנָּרָא.

הניגוד בין שמירת העוונות לבין הסליחה מובן ובולט לעין. אולם האם ישנו ניגוד גם בין ה**תוצאות** ביחס לאדם של שתי האפשרויות שנידונו ביחס לה'?"תִּנָּרָא" הוא פועל מבנין יר"א, ומשמעו: 'תהא יראוי', דהיינו: בריותיך ייראו ממך. ראשית, יש להסביר את ההגיון שבאמירה: וכי סליחתו של ה' לחטאי האדם תביא ליראת ה'?" ושמה איפכא מסתברא?"

¹⁷ במזמור ס"ט ברור היה שאלו הם האויבים הרבים המקיפים את המתפלל.
¹⁸ בכך נבדלת משמעות המטפורה במזמורנו מזו שבמזמור ס"ט (ראה בהערה הקודמת).

אכן, יש חשש שאפשרות הסליחה תביא את האדם לתוצאות שאינן ראויות, ועל כן: "האומר אחטא ואשוב, אחטא ואשוב, אין מספיקין בידו לעשות תשובה" (משנה יומא פ"ח, מ"ט). אולם האדם השב בתשובה אמיתית והמצפה לסליחתו של ה' – אצלו ודאי תתרבה יראת ה' כאשר יזכה בסליחה המיוחלת, שהרי "מקום שבעלי תשובה עומדין, צדיקים גמורים אינם עומדין" (ברכות לד ע"ב). תשובת אמת מעלה את האדם לקרבת ה' וליראתו יותר ממה שהיה בטרם חטא.

עתה נשוב ונשאל: מהו הניגוד בין "מי יעמוד" לבין "למען תנרא"? ניגוד זה הוא הניגוד בין מוות לבין חיים של קרבת ה' ויראתו. 'מי יעמוד' פירושו 'מי יתקיים'. שמירת עוונותיו של האדם תביא לאבדנו. הסליחה לעומת זאת, לא זו בלבד שתאפשר לו לעמוד-להתקיים, אלא תעניק לחייו תוכן של יראת ה'. רעיון זה, שהמוות הוא ניגודם של חיים של קרבת ה', וה' חפץ אפוא בחיים ולא במוות, מובע בכמה מקומות בספר תהילים, ונביא דוגמה אחת:

ל', י מה בצע בדמי בְּרַדְתִּי אֶל שְׁחַת הַיּוֹדֵד עֶפְרָ? הַיְגִיד אֶמְתֶּד?

נסכם אפוא ונאמר, כי המצוקה הגדולה שבה היה נתון המתפלל בבית א נתמתקה במידת מה כאשר נתן לבו – בבית ב – לאמת הידועה 'כי עם ה' הסליחה'. עתה ודאי לו כי אכן שמע ה' בקולו והאזין לתחנוניו.

ז. הבית השלישי

מדוע בבית השלישי עובר המתפלל לפתע לדבר על ה' בנסתר? וכיצד ממשיך בית ג את האמור בבתי א-ב? כדי לענות על שאלות אלו, עלינו לברר למה מקווה ומייחל המתפלל בבית זה. "קִוִּיתִי ה'" פירושו 'קיויתי לה' כמו בהמשך בית זה "נִפְשִׁי לֹא-דָנִי". אולם חסרון הלמ"ד מבטא שהתקוה היא לה' עצמו – להופעתו. בשורה השנייה אומר המתפלל "וְלִדְבָרוֹ הוֹחֵלְתִּי", ובכן, מה הוא 'דבר' זה? נדמה שבהתחשב במה שנאמר בבתי הקודמים התשובה ברורה: דברו המיוחל של ה' הוא 'סלחתי'! אולם אין המתפלל מסתפק בדברו של ה' שיגיע אליו בעקיפין, אלא הוא חפץ בהופעת ה' עצמו באופן חייו ובדברו הגואל והישר: 'סלחתי'. עתה מובן מדוע מדבר המתפלל על ה' כנסתר. דבר זה הרי מתחייב מעיקר תוכנו של בית זה – אצל אדם המצוי בצפייה מתוחה להופעת ה' ולשמיעת דברו, ה' הוא בחזקת 'נסתר'! המשך הדיבור אל ה' כנוכח, כמו בבתי הקודמים, היה סותר את תוכנו של בית זה מיניה וביה! "נִפְשִׁי לֹא-דָנִי" פירושו נפשי מקוה ומייחלת לו, ופירוש זה מתחייב מן האמור בשתי השורות הקודמות, ובעיקר מן השורה הראשונה, שבה אמר המתפלל "קִוִּיתִי ה' נִפְשִׁי". עתה אנו מגיעים לכפילות המצריכה הסבר "מִשְׁמְרִים לְבָקֶר שְׁמְרִים לְבָקֶר". מבין כל הפירושים שהוצעו למילים אלו, נראית לנו דעתו של פרופ' י' בלאו שאותה מביא עמוס חכם בפירוש 'דעת מקרא' למזמורנו (עמ' תפ, הערה 7):

לדעת י' בלאו 'שמרים' הראשון – שם עצם, והשני – פועל, ופירוש הכתוב:
תקוות נפשי לה' חזקה מתקוותם של השומרים (- שומרי העיר) לבקר (- עד הבוקר),
אשר הם שומרים (- מצפים) לבקר (- לבוא הבוקר).

המ"ם שבצירוף "משמרים לבקר" היא אפוא מ"ם היתרון: נפשי מצפה לה' יותר ממה ששמרים לבקר – כלומר, יותר ממה ששומרי הלילה השומרים עד לבוקר – שמרים – כלומר, מצפים – לבקר. את פירוש הפועל שמ"ר בצירוף השני במשמעות לצפות ולחכות אנו מוצאים בפירושו של רש"י לפסוק בבראשית ל"ז, "ואביו שמר את הדבר" – "היה ממתין ומצפה מתי יבא, וכן (ישעיהו כ"ו, ב) 'שומר אמונים', וכן (איוב י"ד, טז) 'לא תשמר על חטאתי- לא תמתין'".

יש לתת את הדעת עתה לבחירתו של המשורר דווקא באנשים העוסקים במקצוע הנדיר של שמירת הלילה,¹⁹ כדי להדגים את גודל ציפייתו, שהיא יותר מציפייתם של הללו לסיום עבודתם עם בוא הבוקר. האדם הרגיל עובד בשעות היום דווקא, בכל שעות האור: "יצא אדם לפעלו ולעבודתו עדי ערב" (תהילים ק"ד, כג). ועל כן ציפייתו היא דווקא לבוא הערב, שבו ימצא מנוחה מעבודתו, ואם הוא שכיר יום יקבל אז את שכרו (דברים כ"ד, טו). הנה כך מבטא איוב את ציפייתו של העובד לבוא הערב:

איוב ז' א-ב: הֲלֹא צָבֵא לְאֲנוֹשׁ עַל (עֲלִי) אֶרֶץ וְכִימִי שְׁכִיר יָמִיו וְכִשְׁכִּיר יִקְוֶה פְּעֻלוֹ. כְּעֶבֶד יִשְׂאֵף צֶלַע

¹⁹ שומרי לילה נזכרו במקרא בכמה מקומות. בישעיהו כ"א, יא: "שמר מה מלילה", ושם ס"ב, ו: "שמרים כל היום וכל הלילה", ובשיר השירים ג', ג: "מצאוני השמרים הסבבים בעיר", והדבר היה לאחר שקמה הרעיה ממשכבה בלילות (שם, א), ובדומה לכך שם ה', ז. בהשאלה נאמר על ה' במזמור קכ"א, ד: "הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראלי".

מה ראה אפוא משורר מזמורנו לבחור בשומרי הלילה דווקא?

ציפייתו של העובד בשעות היום לבוא הערב – ציפייה שגרתית היא, ואין היא דומה כלל לציפייתו של שומר הלילה לבוא הבוקר. שומר הלילה ממלא את חובת עבודתו בשעה שהחשיכה מקיפה אותו ומשרה עליו חוסר ביטחון, והאחריות המוטלת על כתפיו רבה. השמירה בלילה נעשית בשעות העייפות של האדם והיא מלווה במתח ובפחדים ובציפייה דרוכה לזריחת השמש אשר תשליט אור יום, תשרה ביטחון, ותגאל את השומר מתפקידו הקשה.²⁰

מן ההשוואה שמשווה משורר מזמורנו את תקוותו להופעת ה' לציפייתם של שומרי הלילה לבוא הבוקר יש ללמוד אפוא כמה דברים:

- בעת ציפייתו לה' הוא נתון בקושי נפשי ובחוסר ביטחון כאותם שומרי לילה.
 - היות ה' בבחינת 'נסתר' בעבורו, מותירה אותו ב'חשיכה'.
 - ציפייתו לה' מלווה במתח רב ובספירת הרגעים עד סיומה.
 - הופעת ה' ודברו הם בבחינת זריחת השמש לאחר לילה חשוך.
 - המתפלל מאמין כי הופעת ה' ודאית כוודאות זריחתה של השמש לאחר הלילה.
- את כל העושר הזה של חיוניים על תקוותו לה' וייחולו להופעת דברו אין המשורר אומר במפורש, אלא משתמש בדימוי בן ארבע מילים שהן בעצם רק שתיים: "מְשֻׁמְרִים לְבִקְרָה שְׁמֹרִים לְבִקְרָה". מ"ם היתרון הבאה בראש הדימוי כוללת את כל מה שאמרנו על שומרי הלילה אך בעצמה רבה יותר אצל המקור אל ה'. בשתיים עשרה מילים מבטא הבית השלישי הזה את הציפייה להופעת ה', אולי בצורה הנמרצת ביותר במקרא.

ח. הבית הרביעי

אם בבית הקודם דימה המשורר את תקוותו ואת ייחולו לה' לציפייתו של שומר הלילה לבוא הבוקר, ובכך נרמז לנו כי קיימת מידה של מצוקה וייסורים בתקוותו זו, הרי שבבית הרביעי נעלם כל צל וכל רמז לחשיכה ולסבל. כאן הייחול לה' מלווה בתודעה "כי עם ה' הַחֶסֶד וְהַרְבָּה עֲמוּ פְדוּת", ואם כן היענותו **החיובית** לייחול האדם וודאית. מה הם החסד והפדות שהם "עם" ה'? החסד הוא כמובן חסד הסליחה ("כי עֲמַדָּה הַסְּלִיחָה") והפדות היא הפדייה מן העוונות, כפי שנאמר בחתימת המזמור "וְהוּא יִפְדֶּה... מִכָּל עֲוֹנוֹתָיו".

מה הביא לשינוי האווירה בבית הרביעי מזו השוררת בבית השלישי? דבר זה יתברר לאחר דיון בשאלה חשובה אחרת הנוגעת לבית הרביעי.

הציווי על ישראל בראש הבית הרביעי "יִחַל יִשְׂרָאֵל אֶל ה'!" מפתיע: הרי שלושת בתיו הראשונים של מזמורנו חתומים בחותמה של האישיות הפרטית העומדת אל מול ה' והמייחלת לו. מה ראה אפוא המשורר לשנות את האווירה האינטימית הזאת בפנייה אל ישראל? ובכלל, 'ישראל' – מי הזכיר את שמו עד עתה? תופעה דומה במקצת מצאנו כבר במחצית הראשונה של המזמור, במעבר מבית א לבית ב: בית א חתום בחותם החוויה האישית האינטימית, ואילו בבית ב נסוג ה'אני' של הדובר, ואין הוא מזכיר עוד את עצמו בגוף ראשון. דבר זה נובע מכך שהמתפלל מעלה על דעתו אמת כללית, שאינה נוגעת רק לו, אלא ליחסו של ה' אל כלל בני האדם, שהוא – המתפלל – כלול בתוכם. אמת כללית זו ממתיקה את מצוקתו שהובעה בבית הראשון.

בבית ג שרוי המתפלל בתקוה נמרצת להופעת ה' ובייחול לדברו. האם הופעת ה' וודאית? האם ישמע המתפלל את דבר ה' 'סלחתני?' המתפלל מאמין שכך הדבר, אך נדמה שאין בכך וודאות; ועל כן רמזי המצוקה והסבל שבבית זה.

בבית ד נותן המתפלל אל לבו שדינו שלו כפרט אינו כדינם של ישראל בכללם. ביחס אליהם – אין ספק בהיענותו החיובית של ה' אשר יעניק להם את חסד הסליחה ואת הפדות מן העוונות. ומכאן הפנייה אל ישראל בראש הבית: "יִחַל... אֶל ה'", כפי שאני מייחל לו, אולם ייחולך שלך ישראל, וודאי שיענה בחיוב, כיוון שביחסו אליך – "עם ה' הַחֶסֶד וְהַרְבָּה עֲמוּ פְדוּת".

מענה כלול המתפלל הפרטי בישראל כולו, וייחולו שלו מצטרף לייחולם שלהם. ממילא הביטחון ביחס להיענות ה' אליהם כוללת גם אותו עצמו. ומכאן שינוי האווירה בבית זה ביחס לקודמו.

²⁰ מי שחווה, או שרגיל לחוות מדי פעם, שמירה לילית במקום ובזמן שיש בהם מתח ביטחוני ובלילה חורפי ארוך ואפל כשהחשיכה מעובה והעפרלים מגבילים מאוד את ראיית השומר, יבין היטב את כוונת הדימוי לציפייתם של שומרי הלילה לבוא הבוקר.

אחת מדרשות התשובה של הגרי"ד סולוביצ'יק ז"ל, 'בין היחיד והציבור', עוסקת בדיוק בכך: בהבדל בין היחיד לבין הציבור בכפרת עוונות ובהיענותו החיובית של ה' לאדם הבא לפניו.²¹ נביא שורות אחדות מדרשה מורכבת ומופלאה זו:²²

זהו ההבדל העצום בין וידוי היחיד לבין וידוי הציבור... היחיד מתוודה מתוך מצב של חוסר בטחון, של דכאון וייאוש של לאחר החטא. וכי איזו ערבות יש לו שיכופר לו?... לא כן וידויה של כנסת ישראל... וידוי זה נאמר מתוך בטחון ואפילו מתוך שמחה, שכן הוא נאמר לפני בן הברית הנאמן, לפני האוהב הגדול.²³

ט. חתימת המזמור

חשוב מאוד לשים לב לכך שהציפייה הנמרצת להופעת ה' ולדברו הגואל אינה נענית בגוף המזמור, אלא נותרת פתוחה. אין זאת אומרת שהיענות ה' אינה וודאית! לאחר בית ד היא אמנם וודאית, אך בכל זאת אין היא מתוארת בגוף המזמור.

דבר זה אינו חסרון במזמור, אלא הוא מעיקר כוונתו.

היו תקופות בתולדות ישראל שבהן הייחול לדברו של ה' האומר 'סלחתי' נענה בנבואה מפורשת "סלחתי כדברך". היו תקופות אחרות, שבהן כבר פסקה הנבואה, ולשון של זהורית שימשה בתפקיד זה של ביטוי היענותו של ה' לישראל, ביטוי דומם ועקיף, ובכל זאת גילוי יחס ישיר של ה' לישראל.²⁴ אולם ברוב התקופות לא נהנה אדם מישראל ולא נהנה עם ישראל כולו, לא מנבואה בהירה ולא מעדותה של לשון של זהורית. אף בתקופות אלו לא נתעמעמו תקוותו של הפרט וייחולו של הכלל להופעת ה' ולשמיעת דברו, ויחד עמם שכנה הוודאות בהיענותו החיובית של ה' לייחולם של ישראל ושל כל פרט בתוכם; ובכל זאת, להיענות מפורשת וגלויה, לזאת לא זכינו. מזמורנו נותן ביטוי אפוא גם לחווייתם של דורות אחרונים אלו.²⁵

חתימת המזמור בפסוק ח נועדה להמתיק במעט את תחושת החסרון הקיימת בגוף המזמור במה שנוגע לתיאור היענותו של ה'. כביכול, קשה להשלים עם קריאתו של המשורר לישראל בבית ד הנותרת תלויה באוויר. והקורא שואל עצמו: ובכן, האם גילה ה' חסדו ישראל? האם הוא פדה אותם מעוונותיהם?

לו היה מופיע בית נוסף במזמור, ובו היה **תיאור** היענות ה' כדבר המתרחש בשעת אמירת המזמור, הייתה נפגעת הכוונה המיוחדת של מזמורנו שתוארה לעיל.

חתימת המזמור היא מעין פשרה: היענות ה' בפועל אינה מתוארת, אולם היא מובטחת בעתיד: "הוא יפְדֶה אֶת יִשְׂרָאֵל מִכָּל עֲוֹנוֹתָיו".

התרחקות זו בחתימה מגופו של המזמור מבחינת **זמנה** של הפדייה שיפדה ה' את ישראל, היא גם התרחקות **מגופו של הדובר** במזמור: שוב אין זה הדובר שדבריו נשמעו לכל אורך המזמור, שהרי דובר זה פנה לישראל כנוכחים "יחל יִשְׂרָאֵל", ואילו החזרה כאן על השם 'ישראל' מראה שמדובר עליהם בגוף שלישי. בחתימת המזמור הדובר הוא מעין קריין, שתפקידו הוא להשלים את מה שלא אמר המתפלל וגם לא יכול היה להיאמר: שהוודאות שאותה הביע המתפלל בבית ד בכך שה' יענה לישראל אכן עתידה להתממש.

י. מבנה המזמור: הקבלת מחציותיו

עד עתה עמדנו על ההבחנה בין בתיו של מזמורנו, וביארנו כיצד נסובים כולם על אירוע (פנימי) אחד, וכיצד ממשיך כל בית את קודמיו. עתה אנו שואלים, האם ערוך המזמור השלם במבנה המעניק תוספת משמעות לעיונו במזמור עד כה?

בסעיף ג של עיונו עמדנו על ההבחנה בין שתי מחציותיו השוות באורכן של מזמורנו: במחצית הראשונה (בבתיים א-ב) פונה המתפלל אל ה' כנוכח, ואילו במחצית השנייה (בבתיים ג-ד) הוא מדבר עליו כנסתר. את טעמו של מעבר זה הסברנו בסעיף ז שהוקדש לביאורו של הבית השלישי. עוד ציינו בסעיף ג כי ההבחנה שמבחינת המקרא בין שתי

²¹ על התשובה, עמ' 67-98.

²² הציטוט לקוח מעמ' 91. בקטע שלפני כן (החל מעמ' 87) מראה הגרי"ד כי סדר התפילה שלנו ביום הכיפורים כולל שני וידויים שונים מאוד באופיים: זה הנאמר על ידי היחיד בלחש, וזה הנאמר על ידי הציבור בחזרת הש"צ.

²³ בהמשך הציטוט הוא אומר: "ואכן, מנהג הוא בכמה קהילות ישראל, ושמעתי זאת במו אזני בהיותי בגרמניה, שאת 'על חטא' שבחזרת הש"צ שרים כל הקהל יחד בניגונים המשמחים את הלב".

²⁴ ביומא לט ע"א נאמר שעד ימי שמעון הצדיק היה לשון של זהורית מלבין, ואילו מכאן ואילך, פעמים מלבין פעמים אינו מלבין. בהמשך הסוגיה שם נאמר כי ארבעים שנה קודם חורבן הבית לא היה לשון של זהורית מלבין.

²⁵ כמובן שאין בדברים אלו קביעת עמדה ביחס לזמנו של מזמורנו. מזמורי תהילים נכתבו לא רק לשעתם אלא גם לדורות.

מחציותיה של יחידה ספרותית נועדה להפנות את המעיין לערוך הקבלה בין שתי המחציות הללו, הקבלה שתגלה תמונה שלמה של מבנה המזמור ושל רעיונו.

ובכן, כיצד מקבילות שתי המחציות של מזמורנו זו לזו? אין ספק בכך: זוהי הקבלה ישרה, שבה בית א מקביל לבית ג ובית ב מקביל לבית ד. נרשום שוב את מזמורנו בדרך המבליטה לא רק את אופיו כשיר (כפי שעשינו בסעיף ב) אלא גם את מבנהו – את ההקבלה שבין בתיו ובין מחציותיו. על בסיס ההקבלה החזותית הזאת נדון אחר כך בפרטי ההקבלות:²⁶

שיר המעלות

א	ממעמקים קראתיך ה'. א-דני שמעה בקולי תהינה אזניך קשבות לקול תחנוני.	ג	קניתי ה' קניתי נפשי ולדברו הוהלתי. נפשי לא-דני משמרים לבקר שמרים לבקר.
ב	אם עונות תשמר ה-ה א-דני מי יעמד כי עמך הסליחה למען תנא.	ד	יחל ישראל אל ה' כי עם ה' הקסד והרבה עמו פדות.

והוא יפדה את ישראל מפל עונותיו.

בתיים א ו-ג

ההקבלה בין בית א לבית ג היא עניינית ביסודה²⁷: בשניהם מובעת תקוה נמרצת לקשר בין המתפלל לבין ה', ובשניהם תקוה זו נובעת מתוך מצוקה שבה נתון המתפלל. בבית א המצוקה מסומלת במטפורה "מעמקים", ואילו בבית ג היא מובעת בדמוי לשומרי הלילה הממתינים בצפייה דרוכה לבואו של הבוקר.

אלא שסוג הקשר המקוה בין האדם לה' בכל אחד מן הבתים המקבילים הוא הפוך. בבית א כיוונו של הקשר הנחפז הוא מלמטה למעלה. האדם הוא המשמיע את קולו ואת תחנוניו, ובקשתו הנמרצת היא שה' ישמע את קריאתו הנואשת ממעמקים. בבית ג מקווה המתפלל לקשר הפוך – משמים ארצה, מלמעלה למטה. האדם מייחל לדברו של ה' ולהופעתו בחשכת חיו, הופעה שתהא בבחינת זריחת השמש לשומרי הלילה המצפים לה בכליון עיניים, וכלשון הפייטן "אורך תזריח לשוכה"²⁸.

קיימת אפוא התקדמות בין שני הבתים המקבילים: המתפלל המצפה לדברו של ה' (בבית ג) מניח שדברו שלו – קריאתו ממעמקים (בבית א) אכן נשמעה, ועתה הוא מקווה להיענותו של ה'.

שינוי והתקדמות אלו הושגו בזכות מה שנתן המתפלל אל לבו בבית ב: שה' סולח לברואיו ואינו שומר את עוונותיהם. ומעתה, לאחר שהתחזק בתחושתו שה' שמע את קריאתו הנואשת ממעמקים, הוא מצפה להיענותו ולדברו 'סלחתי'.

ההבדל העקרוני בין בית א לבית ג שעמדנו עליו מבחינת כיוון הקשר הוא גם זה שגורם לכך שבבית א הפנייה הנואשת אל ה' היא כאל נוכח. דבר זה אופייני למתפלל הנתון במצוקה גדולה ובתחושה של הסתר פנים.²⁹ אולם בבית ג המתאר את הציפייה המתוחה להופעת ה' ולשמיעת דברו, על כרחנו ה' הופך להיות נסתר, והמתפלל אינו יכול עוד לפנות אליו, אלא לדבר עליו ועל התקוה להופעתו.³⁰

²⁶ בהקבלות שנעשה להלן יהיו בהכרח דברים שכבר נאמרו בעיון זה. אולם הדיון במבנה המזמור השלם ובהקבלות שבין בתיו ומחציותיו יגבש את כל הפרטים הללו לתמונה אחידה אחת.

²⁷ בכל זאת, יש לציין הקבלה מילולית אחת: בשני הבתים הללו, ורק בהם, מופיע שם הוי"ה במלואו (בשורה הראשונה) ואחר כך הוא מתחלף בשם אדנות. בשני הבתים האחרים אמנם מופיעים שני שמות, אך בהבדלים אחדים ממה שהדבר בבתיים א ו-ג.

²⁸ זוהי פתיחתו של פיוט הנאמר לאחר סדר העבודה ביום הכיפורים (מחזור לימים הנוראים), מהדורת דניאל גולדשמידט, כרך ב – יום כיפור, עמ' 498.

²⁹ ראה מה שאמרנו בעניין זה בעיון למזמור כ"ז סעיף ב ובהערה 4 שם.

³⁰ קיים כאן מעין פרדוקס: הפנייה אל ה' כנוכח מבטאת דווקא תחושת ריחוק והסתר פנים, ואילו במצב רגוע יותר הופך ה' להיות בבחינת נסתר. כך הדבר במזמור כ"ג ובמזמור כ"ז, וכך הדבר אף במזמורנו, שבו נרגעת בבית ג המצוקה ותחושת הריחוק של בית א. כך הדבר במזמורי תהילים, משום שכך הדבר בחויתו של האדם.

בתים ב-ד

הקבלה בין שני בתים אלו היא גם עניינית וגם סגנונית. הצירוף יוצא הדופן "כי עמך הסליחה" בבית ב, חוזר פעמיים בבית ד במילים דומות: "כי עם ה' החסד והרחבה עמו פדות". הקבלה זו מלמדת מהו טיב החסד שאילו מייחל המתפלל וישראל עמו: החסד הוא חסד הסליחה, והפדות היא הפדייה מן העוונות (כפי שמראה פסוק ח). ואף על פי כן ישנה התקדמות בבית ד ביחס לבית ב: המטען של המילים 'חסד' ו'פדות' חיובי יותר, והמשמעות של מילים אלו רחבה יותר ממה שניתן לייחס למילה 'סליחה'.

הקבלה נוספת ונסתרת בין שני הבתים הללו היא בכך שבשניהם 'נעלם' דיבורו של המתפלל על עצמו בגוף ראשון, דיבור המאפיין את בתים א ו-ג. אף על פי כן, הקול הנשמע בהם הוא כמובן קולו של המתפלל עצמו. דבר זה אתה למד מפנייתו של הדובר בבתים אלו אל נוכח העומד מולו: בבית ב – אל ה', ואילו בבית ד – אל ישראל. ממה נובעת 'נסיגתו' של המתפלל בשני בתים אלו מלדבר על עצמו? היא נובעת מסיבות דומות: תפקידם של שני הבתים הללו הוא להרגיע את המצוקה שבה נתון המתפלל בבתים שלפניהם. בשני הבתים הללו יוצא המתפלל מתוך עצמו, מתוך עולמו שלו, אל עולם רחב יותר, ומעלה בתודעתו אמיתות הנוגעות לעולם רחב זה ולא רק למצוקתו שלו.

בבית ב נרגעת מצוקתו של המתפלל לאחר שהוא נותן את לבו לדרך שבה מנהיג ה' את בריותיו בכללן: הוא אינו שומר את עוונותיהם אלא סולח להם, כדי להרבות ביניהם את יראתו. ואם כך הדבר, ודאי נשמעה קריאתו של המתפלל ממעמקים אל ה', ויש לו תקוה 'לעמוד' ולא לשקוע באותם מעמקים.

בבית ד נרגעת המצוקה האישית בהצטרפות המתפלל אל כלל ישראל: הציפייה לדברו של ה' (בבית ג) שהושגה לאחר ההבנה שקריאת המתפלל ודאי נשמעה (בבית ב), מלווה במועקה. ייחולם של ישראל אל ה', לעומת זאת, ודאי יזכה בהיענותו החיובית של ה' שהרי 'עמו החסד'.

נמצא, שעל אף שבית ד מקביל לבית ב, הוא מבטא רמה גבוהה יותר של וודאות ביחס להיענות ה' למייחלים לו. העלייה מבית א לבית ג המקביל לו, מחייבת עלייה דומה גם מבית ב לבית ד המקביל לו: בית ב מביא את המתפלל לידי וודאות שה' אכן שמע את קריאתו הנואשת **מלמטה**; בית ד מביא אותו לידי וודאות שה' אכן יענה **מלמעלה** למייחלים לו, וישפיע עליהם חסד ופדות. בית ד מביא אפוא את המזמור לנקודת הגובה שלו, לתודעה החיובית ביותר שאליה מגיע המתפלל במזמור.

ואף על פי כן, אין המזמור מסתיים בתיאור היענותו של ה', אלא משאיר זאת כוודאות שמימשה טמון בחיק העתיד (כפי שמבטיח פסוק החתימה).

המזמור מבטא אפוא תהליך נפשי דרמטי ורב-שלבי של ציפייה לקשר דו-סטרי בין האדם החפץ להינצל מחטאיו, לבין ה' שעמו הסליחה ועמו החסד והפדות. קשר דו-סטרי זה אכן מתקיים בשלבים **בתודעתו** של המתפלל, כפי שמתואר במזמור, אך אינו בא לידי ביטוי במזמורנו במציאות החיצונית.

* * *

ניתוח מזמורנו כפי שנעשה בעיון זה, יש בו כדי ללמד עד כמה מתאים מזמור זה לחוויית יום הכיפורים ולתהליך הנפשי העובר על המתפלל ביום הכיפורים מראשיתו ועד לאחר תפילת הנעילה. בראשיתו של היום ובעיקרו, עומד האדם כפוף ושבור במעמקי חטאיו, והוא מתחנן אל ה' שיאזין לקריאתו הנואשת.

תפילות היום מעודדות את המתפלל: ה' מחכה לתשובתו וודאי יסלח לחטאיו. "כי לא תחפוץ במות המת, כי אם בשובו מדרכו וחיה".

אולם עם הגיע תפילת הנעילה, כשמתחזקת התחושה שתפילתנו אכן נשמעה במרום, משתררת בבית הכנסת ציפייה מתוחה: זו הציפייה לתשובת ה' "סלחתי כדברך". תשובה זו אינה נאמרת לנו במפורש, אך הוודאות בקיומה היא המלווה את תקיעת השופר בסיומו של יום, והיא המלווה אותנו לביתנו ששים ושמחים לקראת קיומן של מצוות חג הסוכות.

נספח: הייחול להופעת דבר ה' 'סלחתי' בתפילת יום הכיפורים

בביאורנו לבית השלישי של המזמור (סעיף ז) אמרנו כי בבית זה מתבטאת הציפייה להופעת ה' ולדברו הגואל 'סלחתי', אולי בצורה הנמרצת ביותר במקרא. בשורות החתימה של עיונו תיארו את התאמתו של בית זה ושל הבא אחריו לחוויית יום הכיפורים, בייחוד בסיומה של תפילת היום – בנעילה ובתקיעת השופר הבאה לאחריה. בנספח זה נביא שני קטעים שיש בהם ביטוי לחוויה זו, המיוחדת ליום הכיפורים. הקטע הראשון הוא פיוט הנאמר דווקא בסליחות לערבית של ליל יום הכיפורים, ואילו הקטע השני הוא עדות חיצונית על תפילת נעילה שהתקיימה באחת מערי הגולה בצרפת לקראת סופה של המאה הי"ט.

א. "אמור מילה למעני: סלחתי"

לאחר תפילת העמידה בערבית של ליל יום הכיפורים נוהגים לומר סליחות. אחד מפיוטי הסליחות הללו (על פי מנהג פולין, הרווח כיום בכל קהילות האשכנזים) הוא "אמנם כן". מחברו הוא יום טוב (בן יצחק) בן המאות הי"א-י"ב.³¹ בפיוט זה אחד עשר בתים בסדר אלפביתי, וכל אחד מביתו מסיים בציפייה לשמוע את דבר ה' "סִלְחָתִי". מובאים כאן בתים אחדים מתוך הפיוט, תוך דילוגים:

- זְכוֹת אֶזְרַח / גַּם יִפְרַח / לְשׁוֹשָׁנָה
- חֲטָא הַעֲבַר / וְקוֹל הַגְּבַר / מִמְּעוֹנָה : סִלְחָתִי.
- טוֹב וְסִלַּח / מִחַל וְסִלַּח / אֲשָׁמִים
- גַּם-הַ חֲקֹשֶׁב / וְגַם הַשֵּׁב / מִמְּרוּמִים : סִלְחָתִי.
- כָּאֵב תִּחְבֹּשׁ. / וּבְצוֹל תִּכְבֹּשׁ / עוֹנִי
- לֵךְ תִּהְלַח / אֲמַר מֶלֶךְ / לְמַעְנִי : סִלְחָתִי.
- סְכוֹת רַחֲשֵׁי / וְגַם לַחֲשֵׁי / תִּרְצָה
- עוֹן נוֹשָׂא / לְמַעַן עֲשֶׂה / וְתִפְצָה : סִלְחָתִי.
- פְּנֵה לְעֵלְבוֹן / מְקוֹם עוֹן / לְהִשִּׁים
- צַחַן חֶסֶד / וְגַם תִּבְשָׂר / לְבָד חוֹסִים : סִלְחָתִי.
- קוֹלֵי שְׁמַע / וְרֵאָה דְמַע / עֵינֵי
- רִיב רִיבֵי / שְׁעָה נִיבֵי / וְהִשִּׁיבֵנִי : סִלְחָתִי.
- שְׁמַץ טְהַר / כְּעַב מְהַר / כְּנִאֲמַר
- תִּמְחָה פֶּשַׁע / לְעַם נוֹשָׁע / וְתִאֲמַר : סִלְחָתִי.

ב. "למה הם מצפים אפוא?! – מתוך 'המקדש הנעלם' מאת אמה פלייר

אמה פלייר נולד בליאון שבצרפת ברבע האחרון של המאה הי"ט במשפחה קתולית אדוקה. הוא יועד, מבחינת חינוכו והכשרתו, להיות כומר קתולי, אך משיכה פלאית אל העם היהודי ואל הדת היהודית הביאה אותו להעמיק בתורת ישראל והוא חפץ להתגייר. רבו של פלייר, רבי אליהו בן-אמוזג (נפטר בשנת 1900) מנע אותו מכך, וביקש ממנו להיות שלוחה של תורת ישראל אל הגויים, המבשר להם את בשורתה האוניברסאלית של היהדות – את 'דת בני נח' שהיא מייעדת לאנושות כולה. פלייר נענה לרבו, והקדיש את חייו לתפקיד הזה,³² כאשר במקביל גילה מעורבות רבה בחייהם הדתיים והלאומיים של יהודי צרפת עד למלחמת העולם השנייה.

בשנת 1926 יצא בפריז ספרו של פלייר 'המקדש הנעלם' – פרשת "התגיירותי". בספר מופלא זה פורס פלייר את סיפור משיכתו אל היהדות מנעוריו, את חבלי התקשרותו אליה, עד לקבלתו את הכרעת רבו שלא להתגייר אך לפעול מתוך היהדות ובשמה. הספר עורר בזמנו עניין רב בעולם, ותורגם לכמה שפות, אך לעברית הוא זכה להתרגם רק בשנת תש"ו בידי אברהם אלמליח בהוצאת הספרים הארץ-ישראלית, ירושלים, והוא יקר המציאות. נביא כאן קטעים מן הפרק השלישי בספר, הקרוי "נעילה":

בשנת השבע-עשרה לימי חיי, קרה לי מקרה מוזר שהשפיע השפעה מכריעה על חיי ויטביע עליהם את חותמו. הנני מסב את כל תשומת לבם של קוראיי אל הסיפור שאני אומר לספר להם.

³¹ שם המחבר רמזו בבית הפותח את הפיוט, שאינו נאמר וגם אינו נדפס במחזורים. הפרטים המובאים בזאת, וכן נוסח הפיוט, מובאים כאן מתוך 'מחזור לימים הנוראים', מהדורת דניאל גולדשמידט, כרך ב – יום כיפור, מבוא עמ' לד וגוף המחזור עמ' 28-30.

³² בין השאר, עסק פלייר בהוצאת כתבי רבו. בשנת 1914 הוא הוציא את 'ישראל והאנושות', חיבור ענק, שקיצור שלו נדפס בעברית בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ז.

בחמישי בשבת, באחד מימות הסתיו, בהיותי מבלה עדיין את ימי פגרת בליאון, עברתי יחד עם אחד מידידי על הרציף "טילסיט" שבו עומד בית הכנסת: הרגשנו שהרבה חנויות סגורות ביום ההוא. עמיתי אשר ידע כי יום חג גדול ליהודים הוא היום הזה, הציע לי להיכנס לבית הכנסת. הסכמתי להצעתו בלי פקפוקים. אילו הייתי לבדי, לא הייתי עושה צעד זה לעולם משום שאסור לקתולי אדוק להיכנס לאיזה בניין השייך לדת אחרת, ועל אחת כמה וכמה שעליו להימנע מלהשתתף באיזו חגיגה דתית שהיא. בית הכנסת היה מלא מפה לפה וכל המתפללים בו עמדו בדומיית-קודש. אחר כך הבינתי שהגעתי בשעה שבה מתחילים את תפילת הנעילה של יום הכיפורים.

אנסה כעת לנתח את הרושם שנתרשמתי בהתבונני במחזה שהוצג לפני עיניי. רושם זה היה כל כך כביר שכל חיי היו תלויים ברגע המיוחד ההוא. כן, הדבר הזה יכול להיראות תמוה ובלתי מתבאר, וגם בעיניי עודנו חידה סתומה. אולם, כל תוכניות עתידי היו מוכרחות להתערער על ידו ולהיכחד לגמרי לבסוף. מבלי משים הייתי עתיד להיגרר אחרי כיוון שהיה יכול לעורר מחאות זועפות מצדי, אילו היה מי שיעירני על כך. ברגע ההוא לא נתעוררו בקרבי הרהורים ולא היה לי שיקול דעת, ובמשך הרבה זמן לא קרה דבר העלול לגלות את התמורה שהייתה עתידה להתחולל בחיי. ובכל זאת, הכול נובע מאותו תאריך.

ההרגשתי במאורע הזה, רגש דתי כביר ומכריע? בשום אופן לא...

בעובדה זו שאני מספר ישנו בוודאי דבר אחר...

מהו הדבר שיכול להשפיע על קתולי צעיר שהוכנס פתאום, ומבלי הכנה מוקדמת לכך, לתוך כינוס יהודי ביום הכיפורים, ולפעול פעולה כל כך עמוקה על רוחו?

לא הדת היהודית היא שנתגלתה לפניי בשעה ההיא, אלא העם היהודי בעצמו. המחזה הנהדר שנתגלה לעיניי על ידי הכנסייה הגדולה הזאת של אנשים מעוטפים בטליתותיהם – החייתה, פתאום, לפניי עבר כל כך רחוק. העברים של התנ"ך של גוסטאב דורה עמדו לפניי. אולם, שני פרטים בייחוד עשו עליי רושם בשעה שהתבוננתי מסביבי במתפללים הכפופים על מחזוריהם. בראותי את הטליתות שבהן מעוטפים כל הנוכחים, חשבתי בתחילה שכולם חזנים. הרבה מהם שהיו לבושים בגדים לבנים ונפוצים פה ושם בין ההמון, היו דומים לכהן העומד באמצע ההיכל. שנית, נדמה לי שהכנסייה הדוממת הזאת הייתה מצפה לדבר מה העתיד להתרחש, ואומר לעמיתי: "למה הם מצפים אפוא"?

למה מצפים יהודים העומדים עטופי טליתות בדומיית-קודש בשעת הנעילה?

קוֹיִתִּי ה' קִוְּתָה נְפָשִׁי
וְלִדְבָרוֹ הוֹחֵלְתִּי...
יִחַל יִשְׂרָאֵל אֶל ה'
כִּי עִם ה' הִחְסָד
וְהִרְבָּה עֲמוֹ פְדוּת.

נשוב עתה אל רשמיו של פלייר מאותה תפילת נעילה:

... כפי שיכולתי להבין אחר כך, נתגלו לפניי במחזה זה בצורה מדויקת מאוד, שני קווים אופייניים: צורתה של הכהונה הקיבוצית המיוחדת ליהדות הגולה, ורוח הציפייה והאמונה בעתיד, המטביעה חותם מיוחד על כל פולחנה.

היהדות, כירושה יקרה עתיקת-יומין, איננה פונה אל העבר אלא אל העתיד. תקוה עזה בניצחונם הסופי של הטוב והאמת, העמידה אותה על תלה במשך הרבה דורות וחודרת לכל הוויתה. היא מצפה למשיח.

... מפגישה ראשונה זו נתגלתה הרוח הזאת בקרבי בתפילת העמידה הדוממת של נעילת יום הכיפורים.

... זה היה, אפוא, גילוי השכינה שנתגלה לפניי בחמישי בשבת בחודש אוקטובר, בבית הכנסת של ליאון. אין בכוח המילים בוודאי להביע דבר כל כך מעורפל, כל כך מסתורי בשבילי בשעה ההיא, משום שבמשך זמן ידוע, לא היה דבר שבכוונו לנסח ברורות במחשבתי את הרושם, ועוד יותר פחות מזה להביעו בחוץ. אולם, הגילוי הזה שהופקד בקרבי כגרעין על ידי הנעילה של יום הכיפורים, היה צריך להתחזק יותר ויותר ולצמוח.

סמוך למקומי, ראיתי סידור תפילות מונח על גבי מושב, ואפתחנו. האותיות הבלתי ידועות לי, עשו עליי רושם של תווי-מוזיקה מוזרים ואסתכל בהם בסקרנות. למחרת היום הוא קניתי ספר דקדוק עברי ואתחיל לשקוד לבדי על לימודי השפה העברית.

כל הזכויות שמורות 2010 לשיבת הר עציון ולרב אלחנן סמט

ניתן למצוא "טופס אוטומטי להרשמה" באתר שלנו:
<http://etzion.org.il/vbm/subscribe.php>

לביטול רישום לשיעור:
<http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php>

* ***** *

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב אלחנן סמט, תש"ע *

* עורך: אייל פישלר *

* ***** *

* בית המדרש הוירטואלי שליך ישיבת הר עציון *

* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *

* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *

* משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *

* דואל: office@etzion.org.il *

* ***** *